

BALTAI

Trumpa istorinė apžvalga

Tradiciškai laikoma, kad baltai formuojasi maždaug 2500 m. pr. Kr. autochtoninėms Narvos ir Nemuno kultūroms liejantis su atvykėliška indoeuropietiška virvelinės keramikos kultūra. Šiuo metu kartais akcentai pakeičiami ir senosios vietinės kultūros laikomos nuo seno baltiškomis – jos rutuliojasi nuo mezolito pradžios ir atvykėlių bangos joms nepadaro didesnės įtakos.

Kalbiniai (daugiausia hidronimikos) bei archeologiniai duomenys rodo, kad baltų protėvynė užėmė didžiulius Šiaurės Rytų Europos plotus – nuo pietinės Suomijos šiaurėje iki Dniepro vidurupio pietuose ir nuo Vyslos žemupio vakaruose iki Volgos vidurio baseino rytuose. Tačiau rytinis baltų arealas menkai težinomas ir gana anksti užgęsta. V a. pr. Kr. Herodotas mini gelonus, budinus ir neurus – šiaurines skitų periferijos gentis. Tikėtina, kad jos, bent jau budinai ir neurai, galėjo būti baltų gentys. Maždaug tuo laiku baltai ryškiau išsiskiria į rytinius ir vakarinius baltus; pastariesiems priklausytų Tacito I a. po Kr. minimi aisčiai ir Ptolemėjo II a. po Kr. paminėti galindų ir sūduvių protėviai (galindai, *soudinai*). Iš vakarinių baltų formuojasi istoriniais laikais žinomos prūsų gentys bei jotvingiai, iš rytinių – lietuviai ir latviai, kurių kalbos išsiskyrė maždaug I tūkst. po Kr. viduryje. Šiuo metu iš pietų slenkantys slavai užima teritorijas baltų pasaulio pietuose ir rytuose, asimiliuodami ar išstumdami vietinius gyventojus.

XIII a. pradžioje prūsai ir latviai susiduria su agresyviais Teutonų ir Livonijos ordiniais, kurie netrukus pasiekia ir Lietuvą. Didžiuliam kariniam spaudimui atsispiria tik Lietuva, XIII a. vid. sudariusi Mindaugo valstybę, gana spėriai besiplečiančią į rytus, buvusias baltų žemes. 1387 m. Lietuva apsikrikštija, tačiau senosios religijos elementai provincijoje klesti iki XVI a. antros pusės, kai prasideda intensyvi jėzuitų misijinė veikla, iki XVIII a. pradžios įgyvendinusi realią šalies kristianizaciją.

Šaltiniai

Apie baltų religijas šiek tiek užsimena Herodotas, Tacitas; IX a. apie aisčių laidojimą kalba Vulfstanas; XI a. šaltiniai vėl prabyla – Adomas Bremenietis, arabų keliautojas Idrisis, tam tikrų užuominų yra pirmosiose hagiografijose, kalbančiose apie šv. Vaitiekaus kankinystę Prūsijoje. Daugiausiai medžiagos pateikia XIII–XIV a. šaltiniai: ordinų kronikos, dokumentai, keliautojų pranešimai, Lietuvos krikštytojų pasakojimai, lenkiški šaltiniai. Lietuvių religijos nagrinėjimui labai svarbūs, nors ir tamsoki šaltiniai – tai Malalos kronikos vertimo intarpas apie mirusiųjų deginimo papročių įvedimą ir du fragmentai Voluinės metraštyje – minėtieji šaltiniai išvardija lietuvių dievus. Negalima atmesti ir vėlyvesnių šaltinių – ypač turint omenyje realiai vėlyvą baltų tautų kristianizaciją, – Motiejaus Strijkovskio *Kronikos*, Jono Lasickio žemaičių dievų sąrašo, Simono Grunau ir kitų autorių „prūsiškųjų“ kronikų, jėzuitų misijų ataskaitų iš Lietuvos bei Latvijos ir t. t. Nors šaltiniai nėra išsamūs, nors jie tik atsitiktinių faktų rinkiniai, „momentinės fotografijos“, jų ganėtinais daug ir bent jau jų gausa skųstis negalima.

Dar vienas svarbus baltų mitologijos šaltinis – tai tautosaka, ypač archajiškos latvių dainos ir lietuvių mitologinės sakmės. Prūsų tautosakos mes nežinome, bet tikėtina, kad XVI a. ir vėlesni šaltiniai perteikia legendinę žodinę prūsų tradiciją, kurioje labai daug senosios religijos realių. Gausus baltų tautosakos lobynas, gretinamas su istorinių šaltinių duomenimis, leidžia bendrais

bruožais aptarti jei ne baltų religiją, tai bent mitologiją. Istorinius bei folklorinius šaltinius papildo ir kalbotyros bei archeologijos duomenys – tiesa, pastarieji ne visada pakankamai skaidrūs. Medžiagą rekonstrukcijoms pateikia ir lyginamoji religijotyra, ypač baltų sistemas lyginant su kitomis indoeuropietiškomis sistemomis.

Dievai ir didvyriai

Apie baltų protautės religiją kalbėti labai sunku, tačiau, sprendžiant iš prieinamos medžiagos, galima nustatyti, kad ir baltų protautės laikais tam tikri dievai buvo žinomi visiems baltams. Šitokį bendrą lygmenį iš dalies pavyksta atkurti kalbant apie keltus, kiek geriau – apie germanus, ir visiškai nepavyksta kalbant apie slavus. Žemiau pamėginsime trumpai aptarti baltams bendrus dievus.

Bendras baltų panteonų lygmuo

Visų pirma tai Dangaus Dievas ir atmosferos, pasaulio tvarkytojas griausmavaldis Perkūnas, kažkoks požemių, chtoninis dievas, esantis opozicijoje dangaus dievams – Velnias, Velinas, Vels, kuriam giminingas prūsų Patolas. Tacito minima Dievų motina tradiciškai priskiriama vakarų baltams, prūsų protėviams ir galėtų būti gimininga vėlyvaisiais laikais žinomai Žemynai, *Zemes mate* – deja, jau specifiškuose prūsiškuose šaltiniuose nėra ne tik deivės motinos, bet ir jokios moteriškos dievybės apskritai. Tai liudytų tam tikrus pokyčius prūsų religijoje, – Tacito minėta deivė prieš prasidedant istoriniams laikams buvo išstumta iš panteono. Vis dėlto, nors prūsiška medžiaga to tiesiogiai neparodo, galima manyti, kad kažkokia deivė, skirtingais laikais ir skirtingose gentyse pasirodanti kaip Žemyna, *Zemes mate*, *Mater deorum*, baltų bendrumo laikotarpiu turėjo būti žinoma. Iš jos ir iš kažkurių kitų minėtųjų dievų turėjo būti kilę visiems baltams žinomi Dieviškieji Dvyniai.

Aukščiausias baltų panteonų asmuo – Dievas (iš Deivos), prus. *Deywis*, *Deiws*, lat. *Dievs*. Tai indoeuropietiškos kilmės dievas, vardas, kaip ir kai kuriose Artimųjų Rytų religijose, išplėstas visiems dievams. Kadaisė Dievas ar Deivas turėjo reikšti tiesiog spindintį dangaus skliautą, plg. sen. ind. *devo* „dievas“ ir *dyaus* „dangaus“, lot. *deus* ir *dies*, kildinamą iš indoeuropietiškos šaknies *deiuo-s*, reiškiančios drauge Dievą ir dangų, sudievinatą dangų ar pan. Dievas, Dievs, Deivs giminingas ir graikų Zeusui, Dzeusui (plg. liet. tarm. Pondzėjis), avest. *daeva*, luvijų *Tiwat*, lidų *Tiyaz*, germanų *Tiwaz*. Iš baltų Dievo vardą perėmė finai – plg. suomių *taivas*, estų *taevas* „dangus“.

Baltuose Dangaus Dievas išlaiko nemažą dalį senųjų indoeuropietišκών reikšmių – jis gyvena danguje, susijęs su šviečiančiais dangaus kūnais, įsivaizduojamas kaip šviesus, spindintis, likimus lemiantis asmuo. Tačiau Dangaus Dievas, ypač prūsųose ir lietuviuose, yra tapęs akivaizdžiu *deus otiosus*, neveikiančiu dievu. Į kai kuriuos prūsų dievų sąrašus jis išvis neįrašomas, lietuvių sakmės jį regi tik pasaulio kūrimo metu ir pirmalaikyje, t. y. iškart po pasaulio sukūrimo. Latvių dainose Dievas daug aktyvesnis – jis keliauja nuo kalno, ant kurio gyvena, eina aplink rugių lauką, neša žemei palaimą, derlingumą. Tačiau baltuose jo kultas abejotinas, nors tradiciškai juo buvo galima kliautis sudarant sutartis, prisiekiant, ypatingų krizių atveju. Šiaip ar taip apie Dangaus Dievui skirtas šventvietes baltuose nėra nė mažiausios užuominos.

Jei Dievas aukščiausias panteono asmuo, tai svarbiausias ir reljefiškiausias, be abejo, buvo Perkūnas, *Perkons*, *Perkuns*, *Perkuno* – audros ir griausmo dievas, matyt, Dievo sūnus, atmosferos ir visų padangės reikalų tvarkytojas. Pats dievavardis kildinamas iš arba ąžuolą reiškiančių žodžių, plg. lot. *quercus* (nuo *perkwus*), kelt. *herc*, arba nuo artimos „kalną“ reiškiančios šaknies – hetitų *perunaš* reiškia „uola“, sanskr. *parvatas* – „kalno viršūnė“; išties baltų mitologijose Perkūnas siejamas su kalnu – lietuviuose būtent jis, o ne Dievas gyvena kalno viršūnėje, su ąžuolais, augančiais šventvietėse, šventaisiais ąžuolynais. Perkūnui giminingi tokie indoeuropiečių dievai, kaip slavų Perunas, Parjanja iš Rigvedos, germanų deivė Fjorgyn, Donaras, Toras ir kt. Perkūno funkcijos sutampa su Artimųjų Rytų griausmavaldžių dievų funkcijomis, pvz., su Baalo, su kuriuo Perkūną jungia ir bendra vaisingumo globa. Perkūnas įsivaizduojamas kaip vidutinio amžiaus rūstus vyras, ginkluotas kirviu, strėlėmis,

važnyčiojantis ožiais pakinkytą dviratį (kaip Toras). Trumpai tariant, Perkūnas priklauso bendram indoeuropiečių ir Artimųjų Rytų religijų Griausmavaldžių laukui, lygiai kaip ir Dievas, atitinkantis šių religijų *dei otiosi*, nuo An, Anu iki Tivazo.

Atskirai tektų paminėti Dievo-Perkūno genetinio santykio problemą. Įtikėtina, jog kadaise indoeuropiečių Dangaus Dievas valdė ir griausmus bei atmosferą, ir tik vėliau griaudžiančio Dangaus Dievo įvaizdis skilo į specifinį Dangaus Dievą ir į Griausmavaldį. Tokią galimybę patvirtintų graikų Dzeusas arba romėnų Jupiteris – „dievai tėvai“, kurių asmenyje griausmavaldžio funkcijos susijungusios su Dangaus Dievo įvaizdžiu. Šiaip ar taip, Perkūnas genetiškai arba mitologiškai vėlyvesnis už Dangaus Dievą, jis laikomas Dievo sūnumi, kuriam Dievas patiki valdyti pasaulio reikalus. Čia prisimintinas ir Prokopijaus liudijimas apie slavus, VI a. garbinusius žaibų kūrėją ir laikiusius jį viso pasaulio valdovu; Helmoldas XII a. apie obodritus teigia, jog pastarieji žino vieną Dievą, viso pasaulio kūrėją, tačiau pastarasis pasaulio nevaldo, tai pavesdamas kitiems dievams. Atrodo, kad po VI a. slavuose vienas Griausmavaldis-kūrėjas skyla į aukščiausiąjį Dievą, nesikišantį į pasaulio reikalus, ir jį atstovaujantį bei realiai valdantį griausmo ir žaibų dievą (ar į kelis kitus dievus). Ar taip atsitiko baltuose – ir kada – pasakyti sunku; vis dėlto šis skilimas turėjo įvykti (jeigu jis įvyko) ne vėliau kaip kažkuriuo baltų bendrumo laikotarpiu.

Baltams turėjo būti žinomas chtoniškas dievas, opoziciškas dangiškesiems – Velnias, Velinas, Patolas (nuo Pa – „po“, tūla, tola – „žemė“). Jo vardus mums perteikia ganėtinais vėlyvi šaltiniai, tačiau visur matome kažkokio chtoniškojo dievo atitikmenis. Tai požemių, galvijų, magijos, turtų dievas, kuris skirtingose baltų gentyse galėjo pasirodyti skirtingais vardais, tačiau jo archajiškumas nekelia abejonių. Velnias, Vels giminingas indų Varunai (ir iranietičių Ahurai), germanų Vodanui, Odinui, slavų Velesui, tačiau istoriškai jis prarado kadainykštę reikšmę. Baltų gentyse jo likimas susiklostė nevienodai: Prūsijoje Patolas minimas kaip svarbus, kai kuriuose sąrašuose pirmasis, žynių dievas, tuo tarpu Lietuvoje ir Latvijoje Velnias, Vels (*Jods*) smukteli iki folklorinio personažo.

Greta šių trijų svarbiausių dievų baltams jų bendrumo laikotarpiu turėjo būti žinoma ir kažkokia deivė, pasirodanti kaip Dievų motina, – svarbus iki mūsų dienų neišlikusių teogonijų personažas. Latviuose ji skilo į gausybę žemės, jūros, krūmų ir t. t. motinų, lietuviuose ji tikriausiai Žvorūna, gal ir Medeina. Prūsiose deivių nebuvo, bet tai, atrodytų, vėlyvokų procesų pasekmė; baltams bendru laikotarpiu ir prūsiškojo pirmoje pusėje prūsų deivė tikrai turėjo egzistuoti, – apie ją rašė Tacitas. Šie procesai iš prūsų mitologijos galėjo išeliminuoti ir Aušrinę, kuri lietuviuose, o ypač latviuose tikrai reljefiška. Neabejotina, kad baltų religijoje gyvavo Dieviškieji Dvyniai, giminingi indų Ašvinams, graikų Dioskurams ir t. t. Latviuose jie pasirodo kaip *Dieva deli*, lietuviuose – Deivo sūneliai, Jumis, prūsiose – Brutenis ir Videvutis. Tai veiklūs, žmonėms palankūs mitiniai asmenys, globojantys pasaulietinę veiklą, vaisingumą ir pan.

Išvardytieji dievai bendri visiems baltams, dėl to neturėtų kilti jokių abejonių. Kiti dievai arba gentiniai, arba jų baltams bendra kilmė ne visai aiški.

Atskirų baltiškų panteonų specifiką ir išlikusių mitiką nagrinėsime kituose skyriuose.

Mitologija

Prūsai

Kalbėdamas apie aisčius, tikriausiai vakarų baltus, prūsų protėvius, Tacitas teigė, kad jie garbinę Dievų motiną. Tačiau nei Ordino, nei vėlesni šaltiniai panašios deivės nemini. Kaip matysime, vardydami prūsų dievus iki pat XVI a. bei vėliau, šaltiniai apskritai nemini jokios moteriškos dievybės. Kodėl taip yra, aiškinsimės skyrelio pabaigoje.

Patikimiausiu ankstyvuoju šaltiniu laikoma Petro Dusburgiečio *Prūsijos žemės kronika* XIV a. pirmoje pusėje prūsų tikėjimą apibūdina gana paviršutiniškai. Dusburgietis praneša, jog prūsai „klaidingai garbino visokiausius tvarinius, būtent: saulę, mėnulį ir žvaigždes, griaustinį, sparnuočius ir keturkojus, netgi rupūžes“. Tai bendras prūsų religijos apibūdinimas; net nesiteikiama paminėti dievų

vardų, – pagal panašų principą būdavo vardijami prūsų ir kitų baltų paklydimai popiežių bulėse. Tokiuose šaltiniuose daugiau stengiamasi „teologiškai“ parodyti pagonių tikėjimų klaidingumą (kūrinių, o ne Kūrėjo garbinimą), o esamybę mėginama priartinti prie Biblijoje pateikto pagonybės modelio. Tačiau šios tokios nuogirdos Dusburgiečiui turėjo būti žinomos. Saulės ar šviesos dievu Prūsijoje buvo Svaistiksas; taip pat baltai paisė rupūžių (tačiau paisymas arba tam tikrų žemdirbiškų prietarų paisantis elgesys dar nereiškia „garbinimo“, kulto). Dusburgiečio „griaustiniu“ tikriausiai šifruojamas Perkūnas, apsireiškiantis ir per griaudėjimą. Sparnuočių „garbinimas“ galėjo reikšti būrimus ar spėjimus iš paukščių elgesio, su gyvūnais irgi tikriausiai buvo siejami kokie nors prietariai. Mėnulį ir žvaigždes religiškai įprasmino latviai ir lietuviai, tad panašiai galėjo būti ir prūsųose, tačiau padrikai vardydamos daugiau išorinius ir „teologiškai smerktinus“ dalykus, Dusburgietis nesiekė apibūdinti ir neapibūdino prūsų religijos.

Platesni prūsų panteono aprašymai pasirodo XVI a. 1530 m. Prūsijos Pomezanijos ir Sambijos konstitucinio vyskupų sinodo nutarimuose minima 10 prūsų dievų bei jų antikiniai atitikmenys. Tai *Occopirmus, Suaixtix, Ausschauts, Autrympus, Potrympus, Bardoayts, Piluuytus, Parkuns, Pecols, Pokols*; šių dievų atitikmenys tokie: *Saturnus, Sol, Aesculapius, Neptūnus, Castor et Polux, Ceres, Jupiter, Pluto, Furiae* (t. y. piktosios dvasios). Aiškinimai nenuoseklūs: Kastorą ir Poluksą labiau atitiktų Autrimpas ir Patrimpas, Pilvičiui (*Piluuytus*) terastas moteriškas derlingumo deivės Cereros atitikmuo, *Pocols*, čia pateiktas vienaskaita, vargu ar galėjo atitikti daugiskaitines *furiae*.

Sūduvių knygelėje XVI a. vid. išvardijama 14 dievų ar kitų mitinių esybių ir aiškiau apibūdinamos jų funkcijos:

Ockopirmus – pirmasis dangaus ir dangaus šviesulių dievas;

Swayxtix – šviesos dievas;

Auschauts – ligonių dievas;

Autrimpus – jūros ir didelių ežerų dievas;

Potrimpus – tekančių vandenų dievas;

Bardoayts – laivų dievas (*der Schiffe Gott*);

Pergrubrius – augmenijos dievas;

Pilnitis – turto dievas;

Parkuns – griausmo, žaibų ir lietaus dievas;

Peckols – pragaro ir sutemų dievas;

Pockols – skraidančios dvasios arba velniai;

Puschkayts – žemės dievas;

Barstucke – maži vyrukai;

Markopole – žemės žmonės (*Erdleuthe*).

Šiame sąrašė pirmieji minimi dangiškieji dievai. Okopirmas „Tas, kuris pirmas“, „Pirmasis“ (plg. tą patį reiškiantį indų Pradjapati) atitinka lietuvių ir latvių Dangaus Dievą. Antrasis, šviesos ar Saulės dievas Svaistiksas, būtų artimas latvių Ūsiniui. Ausšauts, prūsų Eskulapas, atrodo, nušaukiantis ligą nuo žmogaus (pagal K. Būgos etimologiją), minimas kaip trečias pagal svarbą dievas. Kiti trys dievai, Autrimpas, Patrimpas ir Bardoayts, susiję su vandenimis, laivyba, žvejojimu ir taip aukštai panteone pakilę, matyt, dėl Sambijos pusiasalyje svarbios ūkinės reikšmės. Pergrubrijus ir Pilnitis – ekonominės funkcijos dievai. Labai žemai panteone nustumtas Perkūnas, nors tai suprantama *Peckols* bei *Pockols* atveju. Puškaitis – kažkoks chtoninis dievas, kuriam turėtų būti pavaldūs irgi chtoniški „žmogeliukai“, matyt, giminingi lietuvių kaukams ir pan. Apskritai šiuose sąrašuose daug su trečiąja, ekonomine funkcija susijusių dievų, kosminiai dievai menkai teatstovaujami. Taip yra todėl, kad prūsų panteonas užfiksuotas vėlai, kai aukščiausieji dievai siejasi su krikščioniškaisiais, o panteone daugėja ūkio sritis globojančių dievų – šį procesą matysime ir kalbėdami apie lietuvius. XVI a. pradžioje rašęs Simonas Grunau perteikia legendinę žodinę prūsų tradiciją, kurioje randame labai daug mus dominančių religinių ir mitologinių žinių. Grunau *Prūsijos kronika* iš esmės pateikia legendinę prūsų mitologiją,

šiek tiek primenančią keltiškąją. Tai legendos apie prūsų protėvių atsikraustymą, apie socialines ir religines inovacijas, vykusias maždaug VI a. po Kr. Grunau pateikia tokį „pirmąpradį“ prūsų panteoną: Patolas, požemių dievas, Perkūnas – audros ir griausmo, Patrimpas – javų, derlingumo ir pasaulietinių reikalų globėjas. Pasak Grunau, šį panteoną įsteigęs prūsų lyderis Brutenis, veikęs drauge su savo broliu Videvučiu. Po Brutenio ir Videvučio pasiaukojimo dievams jie irgi buvo įtraukti į panteoną ir garbinti Worskaito bei Iszwambrato vardais, vėliau įjungus ir maisto bei gėrimo dievą *Curcho* ar *Curche*. Šie vardai pasirodo ir kituose prūsų mitologijos šaltiniuose. Pasak legendų, Brutenis įsteigė vieną kulto centrą Rikojote ir paliepė aukoti tik trims dievams – Patolui, Perkūnui, Patrimpai; visiems „kitiems dievams“ aukoti Prūsijoje buvo uždrausta. Atrodo, čia sutinkame legendose užfiksuotą akimirką, kai iš prūsų panteono buvo išstumtos deivės: Tacito liudijimas ir archeologiniai duomenys rodo, kad Vakarų baltų teritorijose pirmaisiais amžiais po Kr. gyvavo stiprus ar netgi vyraujantis deivės kultas. Kitaip neįmanoma paaiškinti pasaulio religijose praktiškai nesutinkamo fenomeno: ne tik klestinčios religijos, bet ir jos nuosmukio panteone šimtmečiais neatsiranda moteriškų dievybių. XVII–XVIII a. šaltiniai Rytinėje Prūsijoje mini Žemyną – tačiau jau lietuvių gyvenamame areale. Panteono griežtumu ir religinio gyvenimo dogmatizavimu prūsai labai išsiskyrė iš kitų baltų genčių.

Tačiau prūsų mitologija mums nežinoma. Tegalima spėti, kad pasaulio kūrimo funkciją prūsai, kaip ir kitos baltų gentys, priskyrė dangaus skliauto valdovui Okopirmui. (Tačiau Brutenio panteone Okopirmo nebėra, tai reikštų, kad prūsai Dangaus Dievui neskyrė kulto.) Galimas daiktas, kad Prūsijoje būta kažkokių dvyniškų mitų – jų detalių galima įžiūrėti legendinėje tradicijoje. Brutenis ir Videvutis, Patolas ir Patrimpas, tie XVI a. šaltiniuose minimi prūsų „Kastoras ir Poluksas“ rodo, kad Dieviškųjų Dvynių archetipas prūsųose, kaip, beje, ir kitose baltų gentyse buvo itin gajus. Neaiški ir dievų subordinacija – Grunau pateikiamame Brutenio panteone pirmuoju minimas žynių dievas Patolas – bet centre yra Perkūnas, prieš kurio stabą ir susidegina Brutenis su Videvučiu. Tačiau kituose vėlyvuosiuose šaltiniuose tiek Patolas (virtęs dvilypiu *Peckols–Pockols*), tiek Perkūnas nustumiami į panteono pakraščius ir nusileidžia net ekonominės sferos globėjui Patrimpai. Bet netgi vykstant tokioms stiprioms panteono permainoms neatsiranda nė vienos deivės.

Latviai

Latviai – šiaurinė baltų tauta; pagal geografinę logiką, pradėjus nuo prūsų, reikėtų apsisistoti ties lietuvių mitologija, geografiškai esančia tarp prūsų ir latvių. Tačiau mums šiame skyriuje rūpi ne tik perteikti baltų religijų apybraižą, bet ir parodyti lietuvių religijos ypatumus baltiškame kontekste, o pastarieji geriau pasimatys aptarus vakarinių ir šiaurinių kaimynų religijas.

Popiežius Inocentas III, kalbėdamas apie dabartinės Latvijos teritorijoje gyvenusių genčių tikėjimus, 1199 m. bulėje bylojo apie „barbarus, kurie Dievui tepritinkančią pagarbą skiria neprotingiems gyvūnams, lapuočiams medžiams, skaidriems vandenims, žaliuojantiems medžiams ir piktosioms dvasioms“. Šio pranešimo turinys varijuodamas nesiekia pasirodo įvairiuose vėlesniuose šaltiniuose, ir kartais tyrinėtojai čia įžiūrėdavo ypatingą latvių religijos „gamtiškumą“, kuriame dievams bemaž nelieka vietos. Tačiau popiežiaus bulėn patekusios informacijos autorius, žvelgdamas „iš šalies“ ir pastebėdamas išorinius dalykus, nekrepė dėmesio į tokių objektų „garbinimo“ motyvaciją – o juk dažniausiai už „medžių ir vandenų“ slėpėsi kažkokios galios, ir būtent jos, o ne vandenys ar medžiai būdavo garbinamos. Apie šią informaciją būtų galima pasakyti tą patį, kas buvo kalbėta apie Dusburgiečio pastabą; be to, bulėje minimos „piktosios dvasios“ greičiausiai reiškė latvių garbintus dievus.

XVI a. viduryje Latvijos šaltiniuose minima, kad garbinami Perkūnas, Osinis ir „kiti stabai“. 1606 m. jėzuitas Stribingijus pastebi, kad Latgaloje valstiečiai tiki įvairius dangaus ir žemės dievus, be to, šiems dievams paklūsta žemesnės – javų, laukų, sodų, žirgų, karvių ir kt. dievybės. Tai liudytų iki XVII a. pradžios išlikusią panteono hierarchiją. Jėzuitų šaltiniai mini Perkūno, Saulės, Mėnesio ir žvaigždžių garbinimą. Pirmieji trys dažni latvių dainose, o žvaigždės tikriausiai reiškia latvių Aušrinę – Auseklą ir jos vyriškąjį porininką – Auseklį.

Latvių mitologiją galima šiek tiek rekonstruoti remiantis latvių dainomis, kuriose veikia daug dievų bei mitinių esybių. Tiesa, išsiaiškinti reikia pastebėti, – nors latvių dainos išties bent jau Europoje analogų neturintis reiškinys, liaudies mitinė poetinė kūryba dažnai nukrypsta būtent į poetiškumą; be to, dainos tėra vienas tautosakos „sparnas“, o rekonstruojant latvių mitologinius įvaizdžius sakmės ir pasakos bemaž nepasitelkiamos. Tačiau latvių mitologijos tyrinėtojai remiasi daugiausia dainomis, todėl mums teks trumpai atkartoti jų tyrinėjimų rezultatus. Šiaip ar taip, jie leidžia rekonstruoti pagrindinius latvių dievus bei jų įvaizdžius.

Dažniausiai dainose minimas personažas yra *Dievs*, Dievas, gyvenantis danguje, tačiau pasirodantis ir pasaulyje – jis važiuoja nuo kalno, brenda per rugių lauką, neša žemei derlingumą, palaimą. Dievas dalyvauja Saulės ir Mėnulio ginčuose, Saulės dukters vestuvėse, tvarko Dievo sūnų ir Saulės dukrų santykius. Kosmogoninė Dievo reikšmė menkai tepaliudyta, ją nustelbia Dievo veikla „dangaus mitologijoje“ bei jo vaisingumo ir dorovės garanto funkcijos. Visa tai rodytų, kad latvių Dievas perauga *deus otiosus* rėmus ir veikia pasaulyje; jis vienaip ar kitaip lemia kasdienius žmonių darbus. Tačiau, atrodo, Dievas nėra kitų dievų „valdovas“, jis veikia ir gyvena tarsi „pats sau“. Dievas neturi sutuoktinės, nors Dievo sūnūs yra žinomi. Greta Dievo pasirodo Saulė ir Laima, lemianti žmonių likimus; šia prasme jos funkcijos dubliuojasi su Dievo veikla. Žinoma nuo XVII a., Laima padeda gimdymo metu ir lemia kūdikio likimą. Neaišku, ar ji turi „kosminės lemties“ reikšmę, kurią linkę jai priskirti kai kurie baltų religijų tyrinėtojai.

Dainose ryškėja tam tikras Perkūno ir kitų dangaus dievų „šeimyninės mitologijos“ ciklas. Perkūnas pasirodo per Saulės dukros (Aušrinės, Mėnulio, Dievo sūnaus) vestuves, ir, važiuodamas su jaunosios palyda bei sukdamas pro vartus, suskaldo Saulės medį, žaliąjį arba auksinį ąžuolą; todėl Saulė ilgus metus verkia. Perkūnas turi gausią šeimą – sūnų, dukrų, marčių ir šiuo savo vaisingumo aspektu primena graikų Dzeusą. Dainose Perkūnas siejamas su Dievu: kai griaudžia, sakoma, kad tada Dievulis arba Senasis Tėvas važinėja akmenų prikrautu vežimu, barasi ir pan.

Saulė irgi turi dviejų žirgelių traukiamas vežėčias; ji keliauja per dangaus kalną, nakvoja jūroje auksiniame laivelyje, kartais medyje – ąžuole, berže, liepoje; tikriausiai šis motyvas reikštų pasaulio medį. Greta Saulės matome Saulės sūnus bei dukras. Sūnūs, kaip ir Dievo sūnūs, tikriausiai atitiktų Dieviškųjų Dvynių provaizdį. Saulės dukros galėtų reikšti Rytinę ir Vakarinę žvaigždę, t. y. Venerą. Greta Saulės dukros minimas Auseklis, *Auseklitis* – vyriškasis Aušrinės porininkas. Auseklis dalyvauja Saulės dukros vestuvėse – kaip jaunikis, jaunosios palydovas arba svotas.

Mėnulį latviai įsivaizdavo kaip karį, karių globėją. Su juo Saulė dažnai kiverčijasi; dainose jiedu nesutinkantys sutuoktiniai, nepasidalijantys pareigomis šviesti dieną ir naktį; iš Mėnulio siekiama atimti Saulės dukrą, kuri jau pažadėta Ausekliui.

„Dangaus mitologija“ latviuose labai išplėtotą; tiesa, tai ne mitai tikrąja žodžio prasme; juos vertėtų įvardyti kaip mitinius siužetus, ataidinčius dainose, todėl jie fragmentiški. Matyt, dainose atsispindėjo kadaise išties gyvavusi mitinė sistema. Bet tai specifinis latviškas reiškinys; nei prūsai, nei lietuviai tokios gausios „dangaus mitologijos“ neturi.

Latvių deivė Mora (*Mara*) yra svarbi, tačiau vėlyva deivė, atsiradusi liejantis Marijos ir kažkokiems dievų ar deivės įvaizdžiams. Ji rūpinasi moterimis, gimdymais ir šiek tiek primena Laimą, tačiau jos sferon patenka ir gyvulininkystė. Tikėtina, kad Mara atspindi kažkokią archajinę deivę, iš kurios gali būti kilusios ir kitos mitologinės moteriškos dievybės. Tisinis (*Ūsinš*) pirmą sykį paminimas 1606 m. kaip arklių dievas. Tačiau kartais manoma, kad Osinis gali būti dangaus šviesos dievas (plg. sanskr. *uśas*, *aśvin*). Jis pasirodo pavasario saulėgrąžos švenčių cikle. Osinis, kaip dangaus šviesos dievas, gali būti siejamas su prūsų Svaistiksu, su lietuvių užkeikimuose žinomu Švaistiku.

Jumis, Jumala – derlingumo dievas, kurio simbolis – dvilypė varpa. Radus javų lauke dvišakę varpą, ji būdavo pasėjama, šitaip užtikrinant nuolatinę palaimą laukams. Jeigu tikrojo Jumio, keimerio nepavykdavo rasti, jį atstodavo dirbtinis.

Latvių mitologijos specifikai priklauso ir motinos – *mate*. Šitaip vadintos daugelį objektų bei reiškinų globojusios dvasios. XVII a. minimos Lauko, Miško, Jūros, Sodo, Vėjo motinos, XVIII a. prie jų prisijungia Gėlių, Žemės, Ugnies, Mėšlo, Karo motinos. Motinų labai daug – kartais jos ir

sukonkretinamos. Miško motina – seniausias, kupliausias medis miške, karo motina – vaidinga moteris.

Velnius – *Vels*, arba eufemistiškai *Jods*, „Juodasis“, latvių mitologų darbuose laikomas problemišku, mat latvių dainų rinkinyje *Vels* ir *Jods* tepaminėti 160 variantų, o Dievas – 9750. Taigi sakmių ir pasakų *Vels* ne itin rodo Velnio latviškumą, o veikiau priklauso „tarptautiniam“ Velnio įvaizdžio laukui ir esąs stipriai paveiktas krikščionybės. Tačiau ši mintis gerokai ideologizuota (latviai esą neturėję „blogų dievų“ ir juos gavę iš krikščionybės). Be to, lietuvių Velnius (jo latviškas atitikmuo yra *Vels*) labai išsamiai buvo tyrinėtas monografijoje, atskleidžiančioje ypatingą jo reikšmę kosminiame Dievo–Perkūno–Velnio trejete. Latvių *Vels* drauge su Dievu kuria pasaulį – taigi jis esminė dievybė, su juo kaunasi Dievas ir Perkūnas. Nieko keista, kad Velnius apdainuojamas retai – priešingai, reikia stebėtis, kad jis apskritai paminimas, ir net 160 kartų! Juk lietuvių dainose Velnio išvis nesutiksime, dainos – tai šviesus, „dangiškas“, „dienos“ žanras, o Velnio vieta sakmėse bei pasakose.

Galima pastebėti, kad latvių dievai dažniausiai sutampa su kitais atitinkamais baltiškais ir indoeuropietiškais dievais. Latvių panteone aiškiai matyti ekonominė funkcija (tai būdinga žemdirbių religijai) ir dangaus kūnų mitologija (kuo latvių religija skiriasi nuo, pvz., lietuvių, kurioje į dangaus kūnus žiūrima gan proziškai). Bet reikia darsyk pastebėti, kad latvių mitologijos rekonstrukcija remiasi iš esmės latvių dainomis, o tai tik vienas tautosakos sparnas, pasakojamoji tautosaka latvių mitologijos tyrimuose panaudojama tik epizodiškai. Tad rimtesni latvių mitologijos tyrimai dar prieš akis.

Lietuviai

XIII a. rusiškuose šaltiniuose minimi lietuvių dievai; deja, kai kurie dievų vardai neaiškūs ir, matyt, iškraipyti. Voluinės metraštyje, ties 1252 m. data kalbant apie Mindaugo krikštą, teigiama, jog karaliaus krikštas buvęs apgaulingas ir kad jis slapta aukodavęs saviesiems dievams: „pirmajam Nunadieviui ir Teliaveliui, ir Diveriksui, Zuikių dievui ir Medeinaui“. Ties 1258 m. rašoma, jog lietuviai šaukėsi savo dievų Andajaus ir Divirikso. Jono Malalos kronikos vertimo intarpe, 1261 m., sakoma, kad Sovijus įvedęs aukas „bjauriems dievams Andajui ir Perkūnui, vadinamajam griauštiniui, Žvorūnai, vadinamajai kalei, ir Teliaveliui, kalviui, nukalusiam jam saulę, kad šviestų žemei, ir įmetusiam jam saulę į dangų“.

„Pirmasis Nunadievis“ ir kitur dviejose vietose pirmuoju paminėtas Andajus atitiktų Dangaus Dievą. Tačiau vardų reikšmės, nepaisant daugybės interpretacijų, iki šiol neaiškios. Kita vertus, atrodo, kad tai ne abejonių nekeliantis dievavardis, o tam pačiam dievui taikomi eufemizmai. Baltuose tai gana įprasta, antai prūsai Dangaus Dievą vadino Okopirmu, t. y. „Pirmuoju“, – tai irgi ne dievavardis, o veikiau aprašomasis Dievo nusakymas. Tad etimologiniai aiškinimai čia ne tokie ir svarbūs. Tiesa, Andajus, matyt, reikštų Antdievį, t. y. „Dievų Dievą“, „Aukščiausiąjį Dievą“. Nunadievis irgi aiškintas įvairiai, bet gal derėtų atkreipti dėmesį į galimą jo sąsają su žodžiu *nūnai*, *dabar*, t. y. tai būtų „dabartinis“, „aktualus“ dievas. Lietuvių kalbos žodynas pateikia tokius *nūnai* vedinius – *nūnajs* „dabartinis“, *nūnaju* „nūnai“, plg. „Nūnajus ir vėl lyja“ – šiuo atveju prieveiksmis labai primena daiktavardį. Taip ar kitaip suprastas Andajus ar Nunadievis vis tiek būtų Aukščiausiojo Dievo „nupasakojimai“, eufemizmai, kurie pasitelkiami vengiant ištarti tikrąjį Dievo vardą – tai daugeliui religijų būdingas bruožas. Dar XVI a. Jonas Lasickis žemaičiuose užrašė tokį pat eufemizmą – Dievas čia vadintas Aukštėju Visagisčiu (Aukštuoju Visagaliu?).

Diveriksas ar Diviriksas taipogi eufemistinis Perkūno įvardijimas. Iki nesenų laikų Perkūno vardą vengta minėti, keičiant jį Dunduliu, Barškuliu ar pan. Diviriksas reikštų arba Dievų (Dievo?) rikį, arba Dievo rykštę. Jis įvardijamas išsyk po aukščiausiojo Dievo ir tai atitiktų jo religinę reikšmę. Lietuvių tautosaka nusako Perkūną kaip griausmų ir žaibų valdovą, gyvenantį ant aukšto kalno ir tvarkantį visus pasaulio reikalus. Tai jam pavedęs Dievas, kuris į pasaulio raidą jau nebesikiša. Šitaip Dievas savo galią ir realią valdžią perduoda Perkūnui, ir šis tampa realiai vyriausiuoju dievu, taip kaip Mardukas Babilonijoje, Baalas vakarų semituose ir pan. Perkūnas lietuvių religijoje turėjo ir karinę

funkciją – būtent jo šaukiasi kariai, būtent jis sušaldo upę, idant lietuvių kariai galėtų netrukdomi ją pereiti.

Teliavelis, sprendžiant iš komentaro Malalos kronikos intarpe, būtų kultūrinis didvyris, dievas kalvis. Įstabus jo žygis – jis nukala saulę ir nusviedžia ją „į dangų“, t. y. Saulė lietuviams būtų ne deivė, o tiesiog įkaitinto metalo luitas (beje, šitaip mokė graikų filosofas Anaksagoras). Jo vardas gali būti skaitomas kaip Teliavelis, pirmąją šaknį siejant su *teli* „veršis“ arba *tellus* „žemė“, antrąją – su Velniu, Velinu. Šiuo atveju Teliavelis būtų artimas prūsų Patolui, požemių dievui. Be to, Teliavelį galima perskaityti ir kaip Kalvelį; toks vardas irgi nenutolina nuo chtoniškųjų personažų – lietuvių tautosakoje teigiama, kad pirmieji kalviai buvę velniai ar kad jie žmones išmokę kalvystės amato. Taigi Teliavelis atsidurtų Velino ar Patolo vietoje ir „užbaigtų“ lietuviškąją triadą.

Greta trijų vyriškų dievų minima deivė Medeina ar Žvorūna galėjo reikšti tą pačią deivę. Tai būtų miško ar žvėrių valdovė, artima Dianai ar Artemidei ir jau istoriniais laikais reprezentuojanti Deivę Motiną (Dievų Motiną). Zuikių dievas gali būti tiesiog nesusipratimas, atsiradęs iš Mindaugo paisyto medžioklės prietaro – kelią perbėgęs zuikis paprasčiausiai reiškę nelaimę ar kokį nors perspėjimą.

XIII a. šaltiniai atspindi karių ir valdovų garbintus dievus, taigi „oficialųjį“ panteoną. Vėlesnieji šaltiniai ne visai kompetentingai aprašo valstiečių tikėjimus, kurie jau ir taip gerokai degradavę. Išnykus žynių luomui, senoji religija smuktelėjo privačių kultūrų ir prietarų lygmenin, tad ir dievų bei demonų gerokai padaugėjo. Jonas Lasickis mini daugybę vyriškų bei moteriškų dievų ir deivių, tarp jų ir kartais karikatūriškas būtybes. Daugelio Lasickio išvardytų mitinių personažų nemini nei kiti šaltiniai, nei tautosaka. Vargu ar Lasickis juos falsifikavo – greičiausiai, nelabai mokėdamas lietuviškai, jis užrašinėjo ne tik dievybių, bet ir keliems asmenims ar kaimui težinomų smulkių vietinių dvasių vardus. Motiejus Strijkovskis 1582 m. mini svarbiausiąjį dievą Prokorimos (matyt, vėl eufemizmas, nuo *prakorauti* „daryti kažką pirm visų kitų“), tačiau toliau sumini dar penkiolika labai specifinių dievų, taipogi ir kitiems šaltiniams nežinomų (*Ruguczis* – rauginamų ir rūgščių valgių dievas, *Chaurirari* – arklių dievas, *Swieczpunscynis* – paukščių globėjas, arba išvis atsiradusių per kokį nors nesusipratimą, pvz., *Dzidzis Lado*, kuris pagal Dlugošo pavyzdį buvo padarytas iš priedainio. Taigi XVI a. nebeturime kokio nors vieningesnio panteono, skirtingų šaltinių duomenys vieni kitų nepatvirtina, į dievų rangą pakyla lokalinės dvasios, nors netenka abejoti, kad tarp išvardytų dievų yra ir nustumusių kadaise bendresnių, ypač ekonominės sferos dievų.

Lietuvių religijos atveju galime kalbėti apie mitus. Mus pasiekę ritualus turintys mitai iš esmės yra kultūrinių didvyrių mitai. Malalos kronikos vertimo intarpe išlikęs mitas apie pirmąjį mirusiųjų deginimo ritualo pagrindėją Sovijų, įvedusį ir konkrečių dievų kultą. 1401–1404 m. Lietuvoje lankęsis Jeronimas Prahieškis perduoda „vienos genties“ pasakojimą apie tai, kaip Zodiako ženklai milžinišku kūju išlaisvinę Saulę iš pikto karaliaus nelaisvės – ši gentis garbinusi reto didumo geležinį kūjį, nukritusį iš dangaus. Čia matome mitą, pagrindžiantį konkretų kultą. Tikėtina, kad šis mitas galėjo atspindėti ir tam tikrus Naujųjų metų ritualus. Deja, neaišku, kas tie „Zodiako ženklai“ ir kiek šis mitas siejasi su Teliavelio, dievo-kalvio mitika.

Lietuvių etiologinės sakmės, nors ir nebūdamos mitai griežtąja šio žodžio prasme, perteikia tam tikrą originalią kosmogoniją bei antropogoniją. Pasak sakmių, pasaulio pradžioje yra „du dievu“. Dievas ir Velnias, kurie drauge kuria pasaulį. Dievas pasiuncia Velnią į vandenų dugną atnešti smilčių ar žemių, padeda jas ant vandens ir jos išsiplėčia – atsiranda sausuma, Žemė. Kurdami pasaulį Dievas ir Velnias tarpusavyje varžosi, tačiau dabartinį pavidalą jam suteikia judviejų veikla. Velnias sukuria reljefą (pagal Dievo užmanymą žemė turėjo būti lygi), ežerus, balas, akmenynes, raistus. Dievas kuria naudingus gyvūnus bei paukščius. Velnias – šliužus, roplius, nenaudingus arba chtoniškų požymių turinčius gyvūnus. Šiai pirmapradei dievų porai apskritai būdingi tam tikri dvyniškumo požymiai, tad neaišku, ar už jų nėra dar kokio nors „Dievų Dievo“, kaip hetitų Alalu, Anu ar pan.

Originali žmogaus sukūrimo versija: eidamas pavandeniu savo reikalais, Dievas nusispjauna ir nueina. Grįždamas pastebi kažkokią būtybę, kurios jis neatsimena sukūręs. Dievas klausia būtybės, kas ji tokia ir iš kur atsiradusi, tačiau šioji to nežino. Tada Dievas pamąstęs atsिमena, kad eidamas nusispjovė – taigi ši būtybė atsirado iš jo seilių. Tai ir yra žmogus. Galima pastebėti, kad šis motyvas

tikrai savitas ir kad žmogus čia pasirodo ne kaip tikslingos dievų veiklos rezultatas, o kaip visiškai atsitiktinis produktas.

Etiologinės sakmės pateikia ir savitą nuopuolio versiją: esą po žmogaus sukūrimo jo kūnas buvęs padengtas naginiu luobu; žmonės nežinoję ligų nei nelaimių ir gyvenę amžinai. Tačiau vėliau, dėl vienokio ar kitokio žmonių nusizengimo, Dievas atėmęs šį naginį apvalkalą, o rojaus būklei priminti palikęs tik nagus ant kojų ir rankų pirštų.

Nors šios sakmės neabejotinai originalios, jos težinomos tautosakoje ir nėra mitai klasikine prasme. Vis dėlto tikėtina, kad jos atspindi senosios mitologijos elementus.

Kultas

Sprendžiant iš analogijų su kitomis tautomis, genetiškai seniausios baltų šventvietės turėjo būti alkavietės, įrengtos ant kalvų, palei vandenį; kulto apeigos galėjo būti atliekamos palei šventuosius akmenis. Vien Lietuvoje vadinamųjų mitologinių akmenų aptinkama apie 250; archeologų nuomone, apeigos prie jų vyko nuo neolito ar ankstyvojo žalvario amžiaus. Žinomi pėduotieji, dubenuotieji akmenys, akmenys su duobutėmis ir pan. Palei juos randami degėsiai, laužavietės, puodų šukės. Atrodo, kad prie tokių akmenų aukota ištisus šimtmečius, kartais iki XVII–XVIII a. Kai kurie jų šiuo metu apversti, matyt, krikšto ar misijų metu. Iki nesenų laikų Lietuvoje prie tokių akmenų statyti koplytstulpiai, koplytėlės su šventųjų skulptūromis. Tokiose šventvietėse apskritai dar iki XVII a. šalia akmens buvo statomas stulpas – tai primintų maseba ir ašera, akmens ir medžio derinimą Vakarų semitų šventvietėse bei hetitų kulto vietose. Tokios šventvietės ir baltuose turėtų būti laikomos seniausiomis.

Prie seniausių šventviečių turėtų priklausyti ir šventosios giraitės, dažnai minimos šaltiniuose, bei šventieji medžiai. Kai kurie autoriai šia proga kalba apie „gamtos kultą“ baltuose, tačiau atrodo, kad specialaus „medžio kulto“ nebuvo. Medžiai buvo laikomi dievų buveine: Jeronimas Prahieškis, XV a. pradžioje veikęs Lietuvoje, pasakoja apie labai seną ąžuolą, šventesnę už visus kitus medžius, laikytą dievų buveine. Kai kitąsyk Jeronimas rengėsi iškirsti šventąją giraitę, moteris pasiskundė Vytautui, kad misionierius ketina „atimti iš dievo buveinę, kurioje jos visada prašančios dievą sulaukyti lietu arba saulę. Dabar nebežinosiančios, kur ieškoti dievo, nes iš jo bus atimtas būstas“. Prūsijoje dievų stabai taipogi buvo patalpinti ąžuole, t. y. jie tarsi „gyveno“ jame. Apie tokio „apgyvendinimo“ ritualus mes šį tą žinome: žynys pasninkaudamas maldaudavo dievybės, kad ši apsigyventų „žaliajame būste“; siekiant atkreipti dievo dėmesį, jam aukota, kartais net žmogaus kraujo auka. Panašūs ritualai ir šventosios giraitės žinomos keltuose. Palei šventuosius medžius aukota dievams, iš medžių lapų šnaresio spėta apie ateitį arba per juos kaip nors kitaip apsireikšdavo dievybė. Henrikas Latvius perteikia vieno lyvio žodžius: „Aš mačiau lyvių dievą, kuris pranašavo ateitį. Iš medžio išaugo dievo vaizdas nuo krūtinės iki galvos ir dievas man sakė: rytoj rytą ateis letonų kariuomenė“. Labai dažnai minimi medžiai, augantys šventvietėse ar palei šventyklas, dažniausiai tai ąžuolai. Tiek akmenys, tiek medžiai ar giraitės galėjo žymėti kulto vietas, kaip ir kitose senosiose religijose. Čia turbūt įžiūrėtinas siekis atlikti apeigas po atviru dangumi, daugeliui religijų būdingas ankstyvuojų raidos laikotarpiu.

Sunku pasakyti, kada ir kodėl baltai ėmė statyti šventyklas. Skirtingose indoeuropiečių religijose taip esti dažniausiai dėl Artimųjų Rytų religijų įtakos, ankstyvajame tarpsnyje šventyklos paprastai nestatomos. Jas imama statyti vėliau, ir jos neretai koegzistuoja su kulto vietomis po atviru dangumi; dažnai jos taip ir neįgyja klasikinių šventyklos formų (šiuo požiūriu baltų religija artima keltų ir germanų religijoms). Pirmosios žinomos baltų šventyklos yra ganėtinais paprasti ir kuklūs statiniai piliakalnių viršuje. Anksčiau baltų gyventoje teritorijoje Tušemlios piliakalnio (netoli Smolensko) kasinėjimai parodė, kad apie III a. pr. Kr. čia stovėjo apskrita šventykla su stabu viduje; panaši šventykla yra ir VI–VII a. sluoksnyje. Bačkininkėlių piliakalnyje (Prienuj raj.) rastos ovalinio pastato liekanos; manoma, kad jame stovėjo stabas (I tūkst. m. po Kr.). Galimas dalykas, kultinių pastatų liekanų rasta kasinėjant Imbarės piliakalnį. Sprendžiant iš šventyklų konstrukcijos (apskritos ar ovalinės) bei iš jų buvimo vietos (ant piliakalnių), jos turėjo būti skirtos dangaus dievams. Jau

istoriniams laikams priklausytų kultiniai statiniai Birutės kalne (galimas daiktas, čia buvo atliekami ir astronominiai stebėjimai). Vilniaus Arkikatedros vietoje turėjo būti ilgą laiką veikęs kulto centras – po ja atkasta aukurų liekanos, laipteliai, šulinys, ko gero, susijęs su kultinėmis praktikomis (aukojimo šulinys?). Vadinamojoje Rivijaus kronikoje pateikiamas Perkūno šventyklos Vilniuje aprašymas iš esmės atitiktų archeologinius radinius. Pasak Rivijaus, gana sudėtingos konstrukcijos keliais lygiais įrengtoje šventykloje būta įvairių patalpų, stovėjo medinis Perkūno stabas, atitinkamomis dienomis degintos gyvulių aukos, degė amžinoji ugnis. Pagal Rivijaus aprašymą šventykla neturėjo stogo – tai visiškai įtikėtina ir primintų kai kurias kitų religijų šventyklas, skirtas dangaus dievams. Kartu tai rodytų, kad lietuviška Vilniaus šventykla bus išsirutuliojusi iš šventviečių po atviru dangumi. Beje, Romovės ar Rikojoto šventykla irgi neturėjo stogo – pagal senąjį alkaviečių pavyzdį akivaizdžiai siekta aukoti po atviru dangumi, „neuždarant“ dievų. Jonas Dluogošas mini kultinį įrenginį prie Nevėžio – ant kalno stovinčiame aukštame bokšte deginta šventoji ugnis, kuriai užgesti neleisdavo šventikai.

Bene labiausiai garsėjusi baltų šventykla turėjo būti Romovė. Pasak Petro Dusburgiečio, prūsų žemių viduryje, Nadruvoje, „buvo vieta, kurią vadino Romove, gavusi savo vardą nuo Romos, o ten gyveno žmogus, vadinamas kriviu, kurį gerbė kaip popiežių, nes kaip valdovas popiežius valdo visuotinę tikinčiųjų Bažnyčią, taip ir jo valiai bei potvarkiui pakluso ne tik minėtosios gentys, bet ir lietuviai, ir kitos tautos, gyvenusios Livonijos žemėje“. Dėl šio pranešimo daugelis tyrinėtojų laikė Dusburgietį nepatikimu, esą jis sukūręs Krivį pagal Romos popiežiaus pavyzdį. Tačiau Dusburgietis apskritai laikomas vienu patikimiausių apie baltus rašiusių Viduramžių autorių, be to, bet kokie pramanai būtų menkinę prūsų religiją, o čia jos organizacija lyginama su Romos Bažnyčios sąranga. Kita vertus, Dusburgiečio pranešimą paliudija kiti šaltiniai – filologiniai, etnografiniai, galiausiai ir vėlyvų XVI–XVII a. kronikos, kurios, nors ir nebūdamos visiškai patikimos, akivaizdžiai remiasi tam tikra žodine liaudies tradicija.

Vargu ar Krivis buvo absoliutus religinis ir politinis autoritetas visoms baltų gentims, tačiau ilgalaikio autoritetingo kulto centro egzistavimu vakarų baltuose abejoti nereikėtų. Jo rytinė „atsvara“ buvo šventykla ar šventvietės būsimoji Gedimino Vilniaus vietoje, religiniu požiūriu konsolidavusi rytines gentis, lietuvius.

Vėlyvosios kronikos praneša apie ištisą žynių hierarchiją Prūsijoje. Pasak Simono Grunau, jos viršuje buvo Krivis Kirvaitis – šitaip Grunau įvardijo Dusburgiečio minėtą Krivį. Šis hierarchas turėjęs aukščiausią religinę valdžią Rikojote. Po jo mirties kiti aukštieji žyniai, vaidelotai, iš savo tarpo išrinkdavę naują krivį kirvaitį. Kaimuose gyvendavo vaidilos ir vaidilės, kurie vadovaudavo konkretaus kaimo religiniam gyvenimui. Latviuose ir lietuviuose tokios hierarchijos, matyt, nebuvo, nors bent jau lietuviuose netenka abejoti tam tikrų religinių centrų buvimu, o svarbiųjų centrų žyniai turėjo turėti didesnę autoritetą. Kai kurie lietuviuose išlikę institutai, antai ubago, skerdžiaus, matyt, išlaikė kai kuriuos senųjų žynių instituto bruožus.

Lietuvoje išliko ir sakralinio karaliaus institutas ar bent jo atgarsiai. Žinoma, kad didysis Lietuvos kunigaikštis Kęstutis 1351 m. aukojo dievams – tiesa, tai vyko duodant priesaiką karo žygyje, kur žynio galėjo ir nebūti. Kita vertus, šaltiniai užsimena, kad panašią auką Kęstutis aukojo ir Vilniuje 1345 m. Kai kurie Lietuvos valdovai galėjo turėti ir paveldimas žynio funkcijas, bet tai kol kas veikiausiai hipotezės.

Didelę reikšmę kasdieniame gyvenime turėjo burtininkai, žiniuoniai ar žiniuonės, raganos. Tikėtina, kad tam tikrus burtus atlikdavo ne tik specialistai, bet ir paprasti žmonės, ypač buriant ateitį, derlių ir pan., tačiau tai jau valstietiškos magijos sritis. Jai priklausytų ir kai kurie kurioziški dalykai, anksčiau priskiriami „kultui“, pavyzdžiui, žmogaus pasižadėjimas artėjant perkūnijai, kai jis, išėjęs į lauką, rodo Perkūnui paltį lašinių ir žada jį užmesti dangun, tačiau, audrai praėjus, tą paltį ramiausiai pats suvalgo.

Žmogus dievų akivaizdoje

Dievai baltų religijose nėra itin tolimi. Baltiškas Olimpas taip ir nesusiformavo, tad svarbieji dievai

gyveno „viršuje ir apačioje“, danguje ir požemyje. Tarpinė erdvė buvo pripildyta įvairių smulkių dvasių ar deivilų, į kuriuos būdavo atsižvelgiama žemdirbiškose praktikose. Šios „tarpinės erdvės“ gyventojų vis daugėjo visuomenėje išskylant žemdirbiams arba po Krikšto, kai apmirus senųjų dievų kultui ir išnykus žyniams, valstiečiams, pastarųjų nebekontroliuojami, o kunigų dar nekontroliuojami, iš esmės praktikuodavo chtoninių galių kultą arba, veikiau, jas stengdavosi permaloninti. Tai buvo senosios religijos liekanų, prietarų, žemdirbiškų ritualų ar, greičiau, magijos mišinys, menkai besusijęs su senąja tradicija. Vis dėlto, pakitus religinėms praktikoms, tautosakoje ir etnografijoje išliko nemenka dalis pasaulėžiūros; derinamos su istoriniais ir kitais šaltiniais tos liekanos gali suteikti žinių apie senąją pasaulėjautą.

Vienas iš jos elementų – dievų artumas, apie kurį jau užsiminėme. Išties Perkūnas gyvena debesyse, tačiau jį galima sutikti ir girioje ar tiesiog prie savo namų slenksčio, kur jis pasirodo medžiodamas savo amžinąjį priešininką Velnią. Perkūnas girdimas – audros metu sakoma, kad griaudėjimą sukelia jo geležinių ratų dundesys. Matomos ugninės jo strėlės, kurios žemės paviršiuje pasirodo kaip akmeniniai kirvukai. Dievas gyvena danguje, tačiau daugelis sakmių tikina jį tebevaikštant „po svieta“ pavargėlio elgetos pavidalu – jis tikrina, kaip žmonės prisilaiko jo priesakų, ir baudžia svetingumo, gailastingumo, dosnumo dorybes pažeidžiančius asmenis, o teisiuosius apdovanoja, pasikviesdamas „į svečius“ ar kaip nors kitaip. Taigi kiekvienas elgeta gali būti Dievas, ir net jam išėjus nežinai, ar tai kartais nebuvo Dievas. Velnias gyvena požemyje, tačiau pelkėse arba ežeruose ar šiaip žemose vietose pragariai išnyra į paviršių, ir, bėdai prispaudus, žmogus eina į tokias vietas šauktis Velnio pagalbos. Velnias ir pats ją siūlo – kaimo smuklėse, pakelėse, užsukdamas į kaimo vakaruškas, vestuves. Latvių dainose Dievas nujoja nuo kalno žemėn, dangaus Kalvis kala danguje, ir į Dauguvą krinta žiezirbos, o jei tau pavyks, skreitą gali prisirinkti sidabro. Kūdikiui gimus, už lango sustojusios Laimės nulemia jo likimą, o savo Laimę irgi gali susitikti, jei tik ieškosi. Žmonės ir dievai baltų pasaulėjautoje labai artimi – ar bent jau nelabai nutolę; toks artumas primena graikų mitologiją, tik jis gal ne taip sukonkretintas. Dievų artumas suintensyvina „gyvenimo dievų akivaizdoje“ pojūtį. Vienu ar kitu pavidalu vienas iš dievų žmogui gali pasirodyti kiekvieną akimirką net „saugiose“ situacijose – antai kaimo vakaruškoje gali pasirodyti Velnias, o betriūsinėdamas apie savo namus gali susitikti Dievą. Kiekvienas pasirodys dėl savo paskatų, tačiau jie abu bus užsimaskavę ir savotiškai „tikrins“ žmogų net buitishiausiuose poelgiuose – nuvijęs nuo savo durų elgetą, gali prarasti amžinąjį gyvenimą.

Aplinkui pilna dievų ženklų, tik reikia mokėti juos deramai perskaityti. Ordinų kronikos gana dažnai mini lietuvius ar prūsus buriant ateitį arba toli vykstančius dalykus. Nepalankiai kritęs burtas priverčia atsisakyti ankstesnio sumanymo, kuo skubiau trauktis. Karių būrio priešakyje žygiuojantis lietuvis tiesiog ant kelio meta burtus – šie krenta nepalankiai, jis išsyk sušunka apie pavojų, ir tą pačią akimirką išpuola vokiečių riterių pasala. Nelaisvėje kalintis lietuvių kunigaikštis buria iš kaulų įtrūkimų ir sušunka, kad jo brolių, sprendžiant iš ženklų, ištikusi nelaimė – tai netrukus pasitvirtina. Dar Lenkijos karalius Jogaila neišbūręs nieko tvirtai nespėdavo. Visi šie ženklai gali atsakyti į bet kokius klausimus, – nuo meteorologinių iki gyvenimo bei mirties. Kartais ženklai sutampa su dieviškąja pagalba – antai Perkūnas užsaldo lietuvių kariams Dauguvą, kad jie galėtų persikelti. Taigi dievai tikrina, atlygina ir baudžia šitaip prižiūredami dorovinių priesakų laikymąsi „Išoriniai“ dalykai, karo žygiai, oro sąlygos, derlingumas irgi priklauso nuo jų valios, o apie ją galima patirti iš ženklų.

Vis dėlto šį racionalų ir skaidrų santykį lydi niūrokas fonas. Pats žmogus nėra tikslingas dievų veiklos produktas. Pirmia, šis žmogus atsirado Dievui atsitiktinai nusispjovus; kai Dievas mėgina atsiminti, iš kur atsirado nematytas neregėtas padaras, jis turi ilgai laužyti galvą, kol prisimena andai nusispjovęs. Tokios antropogonijos negalima pavadinti optimistine; žmogus pats savaime nėra vertingas, tai tik atsitiktinis begalinės Dievo kūrybinės galios produktas, neplanuotas ir nesitikėtas.

Ši nevertumo savimonė glūdi gelmėse, – kol žmogus funkcionuoja bendruomenėje, ji neišyra. Tačiau liga, kokia nors nelaimė, artimųjų žūtis išmuša žmogų iš pusiausvyros ar paverčia jį našta visuomenei – tada jis gana lengvai renkasi savizudybę kaip tam tikrą išeitį. Viename kaime 50 našlių pasikaria, nes iš žygio negrįžo jų vyrai. Po pralaimėto mūšio išblaškyti lietuvių kariai pasikaria miške.

Priešui besiveržiant į pilį, jos gynėjai, nenorėdami patekti į nelaisvę, išsižudo. Viduramžiais gyvenimas Lietuvoje būdavo ryžtingas, energingas ir trumpas, o po jo laukdavo kelias pas dievus. Mat nors Dievas ir atsitiktinai sukūrė žmogų, jis pasitikdavo jį anapus, pasitikdavo taip, kaip žmogus to nusipelnė šiame gyvenime.

Pomirtinio gyvenimo įvaizdis

Vis dėlto ne visada išsyk. Tarp mirties ir anapusbės kartais nusidriekia ilgesnis ar trumpesnis laikotarpis, kurį mirusysis turi išbūti šioje žemėje. Visų pirma tikėta, kad žmogui Dievas skiria gyventi tam tikrą „metų skaičių“ – jei žmogus dėl kokios nors priežasties neišgyvena sau nuskirto gyvenimo, tarkime, žūsta ar nusižudo, ir miršta anksčiau, jam tenka iki nulemtos mirties datos gyventi žemėje, įsikūnijant į augalus, dažniausiai medžius, į gyvūnus, paukščius. Būta ir tikėjimo, kad iš šios žemės mirusieji gali išeiti tik per Vėlių Velykas, t. y. Didįjį Ketvirtadienį (kita versija – per Vėlines), o iki to laiko likusius mėnesius ar dienas mirusysis turi išbūti žemėje. Taigi žemėje nuolat gyvena tam tikra mirusiųjų dalis. Dėl krikščionybės įtakos tokias vėles imta tapatinti su skaistykloje atgailaujančiais mirusiais, tad skaistykla praktiškai buvo nukelta į žemę. Be abejo, tokiems įvaizdžiams atsirasti padėjo labai archajiška tikėjimų metampsichoze sistema.

Pomirtinio gyvenimo centre yra kalnas, ant kurio gyvena arba Dievas, arba Perkūnas. Už jo arba nuo jo viršūnės prasideda dangiškoji mirusiųjų buveinė, kur šviesu ir šilta, auga nuostabus sodas, čiulba daugybė paukščių. Kartais manoma, kad po mirties vėlėms tenka ropštis į tą kalną, pasigelbstint savo bei specialiai į laidotuvių laužą metamais plėšrūnų nagais. Kartais palei kalną minimas slibinas, o pasak vieno reto liudijimo, į to kalno viršūnę veda tiltelis, kuriuo teisiųjų vėlės pereina lengvai, o blogosios krinta žemyn atitekdamos slibinui, vardu Vizunas ar Vižūnas (plg. Irano arijų Vizareshą) arba jos išpučiamos po visus pašalius, dykras, miškus.

Piktų žmonių laukia Velnio valdoma pomirtinės bausmės vieta. Stebėtina, kad ir jos vaizdiniai paveikti metampsichozės sistemos: mirę pikti ponai, paversti arkliais pragare, tampo sunkius krovinius – smalą, degutą, rąstus ar kelmus. Šitokių vaizdinių tebeesti dar XIX–XX a. pirmoje pusėje užrašytose lietuvių sakmėse.

Pomirtinio pasaulio aprašymai gana įvairialypiai, dažnai tarpusavyje nesutampa – kaip ir daugelyje senųjų religijų. Baltų, ypač lietuvių pomirtinio gyvenimo įvaizdžiai itin išsiskiria labai ilgai išlikusiais metampsichozės elementais.